

Душанка С. ВУЈОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 31. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ ОСОБИНЕ ТЕРМИНА
ИЗ ОБЛАСТИ НАРОДНЕ МЕДИЦИНЕ НА ПРИМЕРИМА
ИЗ РЕЧНИКА СРПСКОХРВАТскоГ КЊИЖЕВНОГ
ЈЕЗИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ**

Под термином народна медицина подразумевају се домаћи називи за болести, њихове симптоме, лекове, оболеле људе, процесе лечења и сл. који се темеље на колективној народној традицији и искуству. У раду се анализирају они термини којима се номинују болести и разматра се да ли су они по својим лексичким и семантичким особинама ближи термилошкој лексици или лексици општег лексичког фонда, као и на који начин су лексикографски квалификовани и описани у Речнику српскохрватског књижевног језика Матице српске, будући да је то речник стандардног језика за који се не очекује да бележи народну терминологију у већем обиму. На корпусу изабраних примера спроведена је семантичка класификација на основу које су добијене семантичке групе назива за болести као што су нпр. болести плућа: *грудобоља, гушњак, загуш, задуха, недуха, магарећњак, мекоплућница, прсобоља*; болести очију: *бадље, врља, метаље, мисирњача, очобоља, ћорило, чмичак*; болести пробавног система: *зачеп, завијавица, лијавица, напољица, натезавица, проточ, срдобоља, трбобоља*; стања изазвана високом температуром: *бунило, ватруштина, врућица, горуштина, дрсавица, потрапица, презданица, просица, рђуштина* итд.

Кључне речи: терминологија, медицински народни термини, номинација болести.

Народна медицина је појам којим се означава начин лечења, односно очувања и побољшавања здравља људи, који се практиковао пре појаве модерне медицине и који се заснива на колективној народној традицији. У оквирима народне медицине спроводе се традиционални поступци лечења карактеристични за одређену културу или друштвену заједницу. Терминологија народне медицине обухвата домаће називе за болести, симптоме бо-

* dusanka.vujovic@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

лести, лекове, људе оболеле од одређених болести, процесе лечења и слично који се темеље на колективној народној традицији.

У српском језику постоји веома разгранат систем старих народних назива из области медицине који су забележени у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске. По речима аутора Реље В. Катића, у књизи *Медицинска средњовековна терминологија*, „ми смо имали своју научну медицинску терминологију већ при крају XV века” (Катић 1982: 9). „Међутим, народна лексика је брзо нестајала пред експанзијом терминолошке и професионалне медицинске лексике” (Вукићевић 1995: 267).

Иако је традиционална, народна медицина у данашње време све популарнији облик алтернативног лечења, стара медицинска лексика скоро да се више и не користи. Медицински народни термини полако нестају из савременог језика и замењени су новијом, професионалном терминолошком лексиком модерне медицине, најчешће латинског порекла. Тај процес је разумљив јер у данашње време опште глобализације постоји јака потреба да се медицинска терминологија интернационализује због комуникације у свету медицине. Медицина се, као научна област, веома брзо развија, дијагностика болести је све модернија, умножавају се болести и њихови називи тако да је терминологизација медицинске народне лексике и њено одумирање природан процес развоја једног старог терминолошког система.

За потребе овог рада, из *Речника српскохрватскога књижевног језика* Матице српске, ексерпирани су речи из области традиционалне медицине којима се у народу номинују болести. Оне су често и квалификоване, као речи које спадају у терминолошки систем медицине, квалификатором мед. или квалификаторима покр. и нар. као покрајинске или народне речи, али многе од њих и нису обележене квалификаторима већ смо их према значењу уврстили у корпус.

Анализа корпуса је спроведена на изабраним примерима на којима се показује како је семантички структурирана лексика народне медицине којом се номинују болести.

Номинација болести. Називи за болести чине највећу семантичку групу медицинских назива. Њихова номинација је најчешће врло транспарентна јер болести обично имају своје карактеристичне, врло уочљиве симптоме који често служе као мотивациона база за именовање болести. То може бити нека видљива телесна реакција у виду промене облика неког дела тела, али и телесна реакција која није тако видљива, која се јавља као одговор на одређени симптом у виду некаквог субјективног осећаја, нпр. бола, свраба, гушења и слично или чак и асоцијација на нешто што се дешава у организму.

Нпр. *горушица* је осећај као да нешто гори, осећај запаљености у желуцу, једњаку или грлу; *горуштина* је осећај као да кожа гори при високој температури, као и *врућица* и *ватруштина*; осећај бола у грудима зове се *грудобоља* (туберкулоза); када нас нешто дави у грлу, то је *задавица* (ангина); опстипација је *зачеп* или *зачепљење*; када се део коже надува или набуја, то је *надув* или *набујица* (оток, отеклина); кад неко остане без свести, ухвати га *бесвест* или *несвест*; нагомилавање воде у организму зове се *водена болест*; кад нешто

„гризе” у стомаку (боли као да гризе унутрашње органе), има се *грижа* односно *срдобоља* (дизентерија); *заушке* су запаљење заушних жлезда; *грчац* је грч грла; болест због које се у грчу пада зове се *падавица* (епилепсија); када кожа изгледа као да смо прошли кроз коприву, имамо *копривницу* или *копривњачу* (кожна болест која се манифестује црвенилом по телу); *прскалица* је рана која у један мах на више места прсне, отвори се; *севотине* су севање, жигање у телу, *пробади*; *хучац* је болест уха при којој се осећа као неко хујање у уху, итд.

Мотивна реч за номинацију болести или повреда на кожи може бити и глагол којим се означава физичка активност или дејство нечега на тело, нпр. када се одеремо, имамо на кожи *одеротину*, када се огребемо, имамо *огреботину*, или када здеремо кожу, имамо *здеротину*, када озебемо, имамо *озеблину*, а када се смрземо, имамо *смрзотину*, када се опаримо врелом водом, имамо *опаротину*, а када се опечемо, имамо *опекотину* и сл.

Мотивација за назив болести често је и промена боје дела тела и у том смислу мотивациону базу обично представљају основне боје које се појављују на телу услед неког обољења или повреде. То су бела, црна, црвена, жута и модра боја, нпр: *беласица* је „болест усне слузнице”; *бели ветар* је „кожно обољење бледе или беле боје које се јавља на ногама, рукама и дебелом месу”; *бели цвет*, *бело прање* или *белоцур* је „појачано излучивање женских полних органа”; *црвени ветар* је „заразно обољење коже нарочито на носу и образима”; *црвеница* је „мед. нар. црвени ветар”. *Шарлах* се још у народу зове и *шареница* због шареног осипа који изазива по грлу, а и *црвен* због црвеног осипа који изазива; *црнац* је црни пришт, односно опасан чир на унутрашњем ткиву коже; *црњавка* је тамна, модра мрља на телу, модрица; болест која изазива жуту боју беоњача, лица и читавог тела назива се *жутица* или *жућаница*; модра боја коже назива се *модреница* или *модрица*, итд.

Медицинска народна терминологија веома је разноврсна и развијала се без плана и система, генерацијама усмено се преносећи. Свеобухватним погледом на њен лексикон у РМС могу се формирати лексичко-семантичке групе које су окупљене око одређених типова болести. То су болести коже, неуролошке болести, болести очију, уста, грла и врата, болести које се манифестују у уху, зубне, менталне и душевне болести, болести крви, жлезда, малигна или бенигна обољења и тумори, болести пробавног система, репродуктивних органа, болести изазване температуром, болести плућа, болести доњих и горњих екстремитета, болести унутрашњих органа, мишића, инфективне болести, дечије болести, субјективна осећања изазвана неком болешћу и називи за болести уопште.

Болести коже. Ова група је најбројнија, обухвата болести или промене које се манифестују на људској кожи. Пошто кожа представља највећи човеков орган, разумљиво је зашто у нашем корпусу бележимо највише назива за кожне болести. То су: *аспа*, *баге*, *бољетица*, *бразготина*, *буганица*, *вред*, *гнојавица*, *греботина*, *гринта*, *добрац*, *жућаница*, *залац*, *замлад*, *здеротина*, *здравица*, *злић*, *јаглина*, *јаштерица*, *карбункул*, *копривница*, *косопацица*, *косопасница*, *котлоноше*, *кроста*, *крвавка*, *кукац*, *мездра*, *млаза*, *модреница*, *можуљ*, *мрасе*, *мркопегавост*, *набухлина*, *нагнојица*, *нагњечење*, *надув*, *на-*

мета, непоменуше, обноктица, огребина, огулотина, одеротина, ожегрини, ожег, озебина, озебица, озеблина, оједина, окожица, опаротина, опруд, оспа, отврдлина, пегавац, паротина, перућац, пиштањак, пламац, пламеник, пламеница, плеша, плик, пликовица, пљускавица, пљускача, поганац, поганчина, помладак, поткожњак, потрагуша, прикојас, пришит, прозоб, пројед, прскалица, пупчица, пухица, раздеротина, рак-рана, руса, сворак, сипаница, скула, смрзотина, смртнице, спржотина, сраслице, строкав, судовник, суједац, тврдокожина, трављача, тустац, ужег, улезина, црвен, црвеница, црљеница, црнац, црн, црњавка, чврљуга, чеша, чешаваца, шклопац, шуга.

Нервне и неуролошке болести и болести органа главе. Термини који се налазе у овој групи сконцентрисани су на болести главе или се њима именују поједине промене које се манифестују на глави или на другим деловима тела, али им је узрок у глави. То су: *бесвест, бољоглава, водоглавош, вртоглавица, главобоља, добрац, мантавица, мождац, мозгача, мозгобоља, несвест, несвестица, прекојас, срдомаси, падавица, падајућа болест, видо-вица, умобоља.*

Болести очију. У овој групи налази се термина којима се именују болести или неке промене које су везане за очи: *бадље, беона, ландра, метаље, мисирњача, наочњак, невид, окобоља, очобоља, цакловина, чмичак.*

Болести уста: *беласица, жвале, слиноток, устобоља.*

Болести грла и врата: *берешаљка, вратњаци, вратобоља, грлобоља, гроничавост, гуша, гушобоља, жгаравица, задавица, задушица, заушњаци, заушници, захлипци, подушице, праметница.*

Болести уха: *увобоља, ухобоља, ушобоља, хучац.*

Болести зуба: *зазубица, замладак, одљусак, пољачина, скомина, стреш.*

Болести крви: *бескрвица, бледица, бледобоља, згрушак, крвоточје, слабокрвност.*

Болести жлезда: *вољка, гушавост, жирка, жлездобоља, заушке, заушници, заушњаци, јечменац, јечменик, лојник, мицина, перутица, прашић, прекрупница, сапуњак, струма.*

Малигна/бенигна обољења, тумори: *брадавичњак, црвен, човиља.*

Болести пробавног система: *зачеп, лијавица, напољица, натезавица, пролив, проточ, срдобоља, трбобоља.*

Болести репродуктивних органа: *враниц, врањак, вренга, повргало, праница, прање, презрзли, придобница, принос, присобница, родилица, родилка, родница, сикиљ, сисобоља, цвет.*

Болести изазване температуром или неком другом болешћу услед чега долази до одузетости појединих делова тела, високе температуре, утрнулости и грознице: *бунило, ватруштина, врућица, горуштина, дрсавица, завијавица, крамп, потрапица, презданица, просица, рђуштина, свакодневка, тргавица, тресавица, трескавица, трзавица, троданка, трњавица, узетиња, цвокотавица, четвртача, штуцавица.*

Болести плућа: *грудобоља, гушњак, загуш, задава, задуха, засип, заптив, јетравост, кукурекавац, магарећњак, недуха, мекопљућица, назоб, погрудница, прсобоља, рикавац, рђава, сипња, сипавац, сичија.*

Болести које се манифестују на доњим екстремитетима: *ногобоља, петобоља.*

Болести које се манифестују на горњим екстремитетима су: *дугопрстица, рукобоља, супрстица, трут, угон.*

Болести унутрашњих органа и њихове манифестације: *бљувати, водопуст, горушица, избљувати, извала, изливка, крвоточина, крепа, крижа, оцрвити се, покошљица, прораст, прегрзи, слабожучност, слезинобоља, срцобоља, трбобоља, укваре, усед, водница, водена болест, проказа.*

Дечије болести: *гроница, детиње, подраст, прикојас, пуковина, срчаник, струп.*

Болести мишића: *власичавост, склопац.*

Инфективне болести: *колерица, пошалина, пошаст, прошилица, редња, скрлет, суједац, сучија, сухобоља, сушица.*

Субјективна осећања изазвана неком болешћу: *пробади, сврабац, сврабеж, севотине, сијавица, чеша.*

Називи за болест уопште: *боља, бољетица, зажег, кратељ, одвала, покостица, рора, сплавина.*

Квалификатори медицинске народне терминологије у РМС. Ако погледамо принцип квалификације посматраног лексикона у РМС, приметимо да ту постоји извесна недоследност. Ради се о томе да су неке лексеме обележене квалификатором мед. и/или квалификатором нар. и/или квалификатором покр., а неке нису тако обележене иако очигледно припадају фонду народних медицинских назива. На пример, назив *црвени ветар* у значењу „заразно обољење коже нарочито на носу и образима” није означен квалификатором мед., а *црвеница* као његов синоним „мед. нар. црвени ветар” има квалификаторе и мед. и нар. Слично је са примерима *мозгобоља* „мед. обољење великог мозга *cerebropathia*” који је означен квалификатором мед. и *мозгача* који је његов синоним, означава „болест мозга” и није означен никаквим квалификатором. Тако нпр. и лексема *гушобоља* у значењу „болест у гуши, грлу; дифтерија” нема никакав квалификатор уз себе, док њен синоним *вратобоља* „мед. обољење врата, грла, гушобоља” има квалификатор мед. који га смешта у медицинску терминологију. Такође, лексема *прсобоља* у значењу „болест плућа, сушица, туберкулоза” није обележена никаквим квалификатором, док њен синоним *грудобоља* „мед. нар. грудна болест, сушица, туберкулоза” има квалификаторе мед. и нар. И други називи са елементом *-боља* у другом сложеничком делу имају квалификатор мед. и/или нар., као нпр. *бледобоља* „мед. малокрвност” *зглобобоља* „мед. болест зглобова, артритис” и сл., јер све оне означавају одређене, конкретне болести што их сврстава у медицинску терминологију. Али има и оних примера који са правом нису оквалификовани као медицински термини иако им је други сложенички део елемент *-боља*. То су лексеме *главобоља*, *крстобоља*, *зубобоља*, *душобоља*, које припадају више општем него терминолошком лексичком фонду јер означавају једноставно конкретан бол који се јавља у одређеном делу тела или метафоричку бол у *души* као замишљеном, апстрактном делу тела, а не неку одређену болест. Као такве, оне се често користе у општем лексичком

фонду, поготово нпр. лексеме *главобоља* или *зубобоља*. Пример лексеме која истовремено припада и општем и термилошком лексичком фонду у РМС је лексема *трбобоља* која је означена као „обољење трбуха, болови у трбуху; мед. пролив *colica*”, јер је први део дефиниције смешта у општи лексички фонд, док је у другом делу оквалификована као медицински термин (сличан пример у РМС јесте и лексема *устобоља*).

Полисимија медицинске народне терминологије. Опште је познато да термини углавном имају само једно, стално и прецизно одређено денотативно значење. Одсуство конотације код њих значи и смањену могућност полисемантичке дисперзије. Због тога су термини обично моносемичне речи, али у зависности од контекста они понекад, ипак, могу да имају више различитих значења.

Полисимија се код медицинских термина развија у два правца. Један тип полисемије примећујемо код оних лексема чија су секундарна значења исто у домену медицинске терминологије заправо називи за друге болести. Примери за то су:

бољетица 1. болест; бол. 2. рана на телу, обично она која се сама појави.

вучац а. болест у којој обамре део живог организма због затварања крвног тока, гангрена. б. реуматизам; болест зглобова, гихт.

прикојас 1. црни пришт 2. грчеви у деце, фрасови.

устобоља 1. а. бол у устима. б. заразно обољење слузокоже у устима неких животиња (нарочито говеда) изазвано паразитом који живи на воћним плодовима. в. такво обољење код људи, нарочито деце, у виду белих мрља црвенкасто опточених. 2. врста биљке, жабица.

добрац 1. болест севања у глави, главобоља. 2. оспице, мрасе.

беона 1. бело на очима, катаракта. 2. беоњача.

ландра а. мрена на оку. б. опна, кожаца.

наочњак а. мрена. б. жућкасте мрље на очним капцима.

непоменик 1. а. црни пришт. б. облик авитаминозе, скорбут.

подраст а. отећлина, оток слезине у човека, далак. б. тврд, велик трбух у деце после других грозница.

срцобоља 1. болест срца. 2. стомачни, желудачни болови.

Релевантни елементи реализације медицинских термина, за називе болести које су честе, јесу симптоми тих болести који се подразумевају иако у семантичкој идентификацији нису експлицирани. Управо они су основ за полисемију и то на тај начин што симптоме болести можемо препознати и у оним стањима која нису, заправо, болесна. На тај начин добијено је низ фигуративних и погрдних значења медицинских термина (Вукићевић 1995: 270–271). На пример: *кила* означава „болест спуштања трбушних органа (најчешће црева)”, али и погрдно „особу слабу од старости (као да је килава)” или *шуга* означава „заразну болест праћену великим сврабом, коју изазива паразит шугарац” и фигуративно и пејоративно „рђаву особу”, али и „врсту дечје игре”, *врућица* је „мед. нар. болест праћена високом температуром”, а у секундарном значењу денотира „фиг. јак занос, ватру, жестину” па чак и „покр. извор топле воде”.

Синонимија медицинске народне терминологије. Слично као и полисемија, ни синонимија није карактеристика термилошког система, али

ипак у корпусу народне медицинске терминологије појављују се синоними као и терминолошки дублети, односно варијанте за називе неких болести. Синонимија се првенствено јавља код назива за болести које су веома честе на нашим просторима, и то тако што су синонимски парови добијени мотивацијом од различитих симптома болести. Међу синонимима има и позајмленица. Тако нпр. *туберкулоза*, која је у прошлости била честа болест на нашим просторима, има више синонима. То су *грудобоља*, *сушица*, *сухобоља*, *рђава*, *јектика*, *сичија*, *грудна болест*. Најчешћи синоними за *туберкулозу* су *грудобоља* и *сушица*, речи настале мотивацијом од различитих симптома болести. Када боле груди или када се плућа суше, то је све *туберкулоза*. Или, на пример, *астма* такође има низ синонима, то су: *задуха*, *сипња*, *загуш*, *пијекња*, *хрпотина*, *хрпотиња*¹; *дизентерија* има синониме *срдобоља* и *грижа*; *колика* има синониме *прегриси*, *трбобоља*; синоними за *епилепсију* су *прекојас* и *падавица*. Међу синонимима се налазе и следећи примери:

- *бескрвица*, *бледица*, *бледобоља*, *малокрвност*;
- *буганица*, *мрзлица*, *промрзлина*, *озеблина*;
- *црни пришит*, *залац*, *прикојас*, *антракс*, *црњ*, *црнац*, *злић*;
- *водена болест*, *водница*;
- *пољачина*, *скорбут*, *непоменик*;
- *астма*, *задуха*, *заптив*, *засип*, *недуха*;
- *лијавица*, *пролив*, *проточ*;
- *пламац*, *црвени ветар*, *пламеник*, *поганчина*;
- *ватруштина*, *врућица*, *огњуштина*, *огњица*.

Неки од назива болести имају и више варијанти. Такви су на пример: *костојед*, *костоједина*, *костоједица*; *огребина*, *огреботина*; *ожагрина*, *ожега*, *ожеглина*, *ожеготина*; *озебина*, *озебица*, *озеблина*; *злић*, *злића*; *црњ*, *црнац*.

Закључак. У *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске пронашли смо много више народних термина из области медицине него што је то било очекивано с обзиром на то да је РМС речник књижевног, а не народног језика. Ти термини се по својим лексичким особинама уклапају у општу слику о терминима јер имају специфичан семантички садржај, што им одређује посебно место у лексичком фонду. Међутим, они имају и своје специфичности које нису карактеристичне за терминолошки систем. Неки од њих имају више од једног значења, а они који означавају честе болести имају понекад и више од једног синонима. Дакле, склонији су полисемији и синонимији него што је било очекивано. На основу свега изложеног могли бисмо закључити да су медицински народни термини у менталном лексикону смештени између општег и терминолошког лексичког фонда, на периферији оба. Вероватно је то и разлог због којег нису у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* доследно квалификовани као речи из терминолошког система.

¹ *Хрпотиња* је варијанта назива *хрпотина*.

ЛИТЕРАТУРА

- Вукићевић 1995:** D. Vukićević, Medicinski narodni termini, *Folklor u Vojvodini*, 9, Novi Sad, 267–273.
- Гортан Премк 1988:** Д. Гортан-Премк, О месту термина у лексичком фонду, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 18/1, 15–21.
- Ђорђевић 1872:** В. Ђорђевић, *Народна медицина у Срба*, Београд: Српска народна задружна штампарија.
- Катић 1982:** Р. В. Катић, *Терминологија српске средњовековне медицине и њено објашњење*, Београд: Српска академија наука.
- Пелагић 2014:** В. Пелагић, *Пелагићев народни учитељ*. Београд: Акиа М. Принц.

ИЗБОР

РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–III, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969; IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.

Dužanka S. Vujović

LEXIKALISCHE UND SEMANTISCHE MERKMALE VON BEGRIFFEN IM BEREICH DER VOLKSMEDIZIN AN BEISPIELEN AUS DEN *WÖRTERBUCH DER SERBOKROATISCHEN LITERATURSPRACHE* DER MATICA SRPSKA

Zusammenfassung

Volksbegriffe über Krankheiten passen sich nach ihren lexikalischen Merkmalen in das allgemeine Bild der Terminologie an, weil sie einen spezifischen Bedeutungsgehalt haben, der durch einen besonderen Platz im Lexikon bestimmt wird. Sie haben aber auch eigene Besonderheiten, die für das Terminologiesystem nicht charakteristisch sind. Einige von ihnen haben mehr als eine Bedeutung, und diejenigen, die häufige Krankheiten identifizieren, haben manchmal mehr als ein Synonym. Wir könnten schlussfolgern, dass medizinische Volksausdrücke im mentalen Lexikon zwischen dem allgemeinen und dem terminologischen lexikalischen Fond an der Peripherie von beiden liegen. Dies ist wahrscheinlich der Grund, warum sie manchmal nicht als ein Wort aus einem spezifischen Terminologiesystem in den *Wörterbuch der serbokroatischen Literatursprache* qualifiziert sind.

Schlüsselwörter: Terminologie, Volksmedizin, Krankheitsnamen.